

T.ü.f.d. Mustafa Nazim

**DİPLOMATİK NÜMAYƏNDƏ ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVƏ QARŞI
ERMƏNİSTAN HÖKUMƏTİNİN HƏYATA KEÇİRDİYİ CİNAYƏTİN TƏFSİLƏTİ**

Açar sözlər: Ermənistan, İrəvan, Haqverdiyev, Təkinski, Makinski, diplomatik nümayəndəlik
Key words: Armenia, Iravan, Haqverdiyev, Tekinski, Makinski, diplomatic representation.
Ключевые слова: Армения, Иреван, Ахвердиев, Текинский, дипломатическое представительство

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistanın kəşfiyyət və əks-kəşfiyyət orqanlarının Azərbaycan əleyhinə göstərdiyi fəaliyyətlər ayrıca araşdırma mövzusu kimi indiyədək elmi-tədqiqat dövrüyyəsinə cəlb edilməmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində istər Azərbaycanda, istərsə də Ermənistanında bu mövzu ilə bağlı sənədlər "Tam məxfi" qrifi altında tədqiqatçıların üzünə bağlı olmuşdur. Hazırda isə həm Azərbaycanda, həm də Ermənistanda arxivlər açılmış, məxfi sənədlər elmi tədqiqat dövrüyyəsinə cəlb edilmişdir.

Arxiv sənədləri göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə İrəvanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliyimizin fəaliyyəti Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının daim nəzarəti altında olmuşdur. 1919-cu il yanvar ayının 29-da Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın Ermənistanla diplomatik nümayəndəsi - yeni səfir təyin edilmişdi (3). M.Təkinski fəvqəladə cəsarətlə fəaliyyət göstərdiyi üçün Ermənistan hökuməti tərəfindən "persona non grata" elan edilmişdi (2, s.167).

M.Təkinskindən sonra görkəmli Azərbaycan yazıçısı və siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Ermənistanında diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi. Bundan öncə Ə.Haqverdiyev Azərbaycanın Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndəsi olmuşdu.

Ə.Haqverdiyev İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı faktlarının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların ziyəyitinin yüngülləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. O dövrün mənzərəsini əks etdirən yüzlərlə sənəd Ə. Haqverdiyevin imzası ilə arxivlərdə saxlanılır. Həmin sənədlərdən bir neçəsi diplomatik nümayəndə kimi, qatarla Tiflisdən İrəvana gedərkən erməni quldurlarının Ə. Haqverdiyevə qarşı soyğunçuluğundan bəhs edir (1, v. 24-25).

Həmin soyğunçuluq hadisəsini Ə. Haqverdiyev 1920-ci il martın 11-də İrəvan dairə məhkəməsinin prokuror müavini K.Budaqyana verdiyi izahatında belə şərh etmişdir: "Cari il martın 8-də saat 1.40 dəqiqədə mən Tiflisdən Azərbaycana məxsus 2012 №-li salon-vaqonda İrəvana yola düşdüm. Kupədə mənimlə Samson Stepanoviç Harutyunyan gərdirdi, qonşu kupədə isə Məmməd Riza Hüseynov və familiyasını bilmədiyim iki irəvanlı gərdirdilər. Bu sakinlərdən əlavə mənim mühafizəçilərim İsmayıl Rəcəb oğlu və Məşədi Məmməd Məşədi Hüseynov da orada idilər. Sonrakı vaqon isə bələdçinin idi. Deyəsən, gürcü idi, ad və familiyasını bilmirəm. Mənim salonumda yuxarı qatda iki səmişin var idi - biri 18 yaşlı oğlan İttaid Camalbəyov və Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkilininin əməkdaşı Nəsrulla Şeyxov idi. Gecə saat 3-də vaqonda baş verən səs-küydən oyandım. Mən qışqırtı eşitdim, kimsə bağırdı: "Hamısını axtarmalı?". Salona əllikürək, qarayanız, balaca saqqalı, əsgər şineli geyinmiş furaşkalı bir gənc daxil oldu. Əvvəlcə onun əlində silah görmədim, sonra o, "Brauninq" sistemli tapança çıxardı. Onu haradan və nə vaxt çıxardığını belə hiss etmədim. Həmin gənc salondakı stolun arxasına keçib sənədləri tələb edəndə mən ona dedim ki, bu vaqon yoxlanıla bilməz (Ə. Haqverdiyev bunu deyərək özünün diplomatik toxunulmazlıq hüququnu xatırladımış-N.M.).

Bu vaxt bir başqası - dairəvi papaqda, yekə şinəldə qapıda gördüm. Mən və Samson Harutyunyan sənədlərimizi göstərdik. Birinci daxil olan sənədlərimizə baxıb stolun üstünə atdı və qışqırdı: "Hamısını axtarın." Mən soruşanda ki, kimdir onlar cavabında qapıda dayanan "Naqan" tipli tapançanı mənə tuşladı. Dəhlizdə səs-küy eşidilirdi, aydın idi ki, orada da bu cür hadisə təkrar olunur. Bu cənaqlar tələb etdilər ki, pullarımız haradır onlara göstərsək. Mən içərisində 5 milyon 400 min manat (250-lik əskinasla 2 milyon Zaqafqaziya bonu və 50-lik əskinasla 68 paqçada hər birində

50.000 olmaqla 3.400.000 Azərbaycan bonu) olan səbəti onlara göstərdim. S. Harutyunovun yol çantasından təqribən 300.000 rubl və cibindən isə 10.000 rubl götürdülər. Bizim bütün yüklərimizi axtardılar və mənim zəncirli qızıl saatımı, 17 min manat dəyərində brilliant sancağımı (inciciyəyinin budağı şəklində) və 10 min manatlıq brilliant sığamı götürdülər. Ümumiyyətlə, saatla birlikdə 40 min manatlıq malımı götürdülər".

Ə.Haqverdiyev izahatında quldurların digər səmişlərdən nə çırpışdırdıqlarını, Şeyxovun üstündən heç nə tapmadıqlarından aparıb onu "çıxdaş" etmək istədiklərini bildirir. O, mühafizəçilərinin silahlarını da quldurların götürdüyünü yazır. Quldurlar S.Harutyunovdan pulları götürəndə onu poçtla özünə qaytaracaqlarını söylədilər və vaqondan çıxarkən içəri birinci daxil olan quldur onunla əllə xudahafizləşdi - deyər, Ə. Haqverdiyev yazır. Haqverdiyev əlavə edir ki, soyğunçular vaqondan çıxdıqdan sonra güclü yayılım atəşi eşitdik və fikirləşdik ki, bizim vaqonu atəşə tuturlar.

Prokuror müavini K.Budaqyana verdiyi izahatında Ə.Haqverdiyev quldurların S.Harutyunyanı xüsusi münasibətlərinin olmasına işarə edirdi.

Quldurlar basqının törədiləcəyi məkanı və məqamını da çox dəqiqliklə hesablayıblarmış. Belə ki, Sənan stansiyasından çıxan qatar Kober dayanacağına çatmamış, dərdə saxlanmış, quldurlar öz işlərini görüb qurtarıqdan və güclü yayılım atəşindən sonra hərəkətə başlayıbmış.

Hadisədən 10-15 dəqiqə sonra qatar Kolagiran stansiyasına çatır. Ə. Haqverdiyev mühafizə dəstəsinin rəisi Zilveriyana hadisə haqqında məlumat verir. Və quldurların təqib edilməsini xahiş edir. O, hətta quldurları tutacaqları təqdirdə, dəstənin hər bir üzvünə 1500 rubl vəd edir.

İzahatdan quldurların ancaq Ə.Haqverdiyeyi qarət etmək niyyətində olduqları aydınlaşır. Belə ki, Ə. Haqverdiyev göstərir ki, bizi soyduqları vaxt təxminən 20 quldur vaqonu mühasirəyə alıbmış. Digər tərəfdən isə Azərbaycanın diplomatik missiyasının vaqonuna bitişik Amerika nümayəndəsinin vaqonu imiş və həmin vaqonda doktor Aşer öz kuryeri ilə birlikdə 7 milyon (pulun vahidi göstərilmir) aparılıbmış. Ancaq qarət edilən təkəcə azərbaycanlıların mindikləri vaqon olur.

Ə.Haqverdiyev martın 8-də Kolagiran stansiyasından Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə teleqram vuraraq qarət edildiklərini bildirir, hadisəni Azərbaycan hökumətinə çatdırmağı və təcili tədbir görməyi tələb edir.

Teleqramda "bizimlə birlikdə nümayəndə Samson Harutyunyan da qarət edilib" ifadəsini işlətməklə, Ə. Haqverdiyev cinayətin kələfini haradan çözləməyə işarə vururdu (1, v.14).

Bu hadisədən sonra Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə müraciət edərək tədbir görülməsini tələb edir (1, v.14).

Azərbaycan XİN hadisə ilə bağlı Ermənistanın ölçü götürməsinə tələb etmək üçün Britaniya Ali Komissarlığına müraciət edir. Ermənistan nümayəndəsi öz hökuməti adından Britaniya Ali Komissarlığına cavab verir ki, qarət Ermənistanla Gürcüstan arasındakı neytral zonada törədilib. Həmçinin bildirilir ki, Ermənistan polisləri axtarış apardıqları zaman Gürcüstan polisləri tərəfindən tərkisilah ediliblər. Neytral zonaya Amerika general-qubernatoru nəzarət etdiyi bəhanə gətirərək, Ermənistan nümayəndəliyi məhz birinci ünvan müraciət etməyi məsləhət götürür (1, v. 20).

Lakin uzun sürən diplomatik yazışmalardan heç bir nəticə hasil olmamışdı.

Ə.Haqverdiyev erməni quldurlarının qaribə davranışlarından əbəb yərə şübhələnməmişdi. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin qarət olunması hadisəsi barədə erməni tarixçisi Vanik Virabyanın arxiv sənədləri əsasında 2015-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap edilən "1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyət. Ordu. DİN)" monoqrafiyasında ətraflı məlumat verilmişdir (2, s. 168).

Daşnak Ermənistanının baş naziri olmuş Simon Vrasyan öz xatirələrində bu hadisəni belə təsvir edir: "Bir gün teleqram aldıq ki, Azərbaycanın yeni səfiri və Xalq partiyasının sədri S.Harutyunyan eyni qatarla Tiflisdən İrəvana gedirlər. Rubenlə ("Daşnaksutyun"un liderlərindən biri, 1920-ci ildə Ermənistanın hərbi naziri olmuşdur - N.M.) birlikdə dərhal müvafiq tədbir ələ aldıq. Martın 8-də səhərə yaxın, Lori neytral zonasında, Sənan-Kober stansiyalarının arasında bir qrup maskalı və silahlı gənclər qatarı dayandırdılar, Haqverdiyevin və Harutyunyanın əşyalarını əllərindən aldılar. Haqverdiyevdən 2 milyon rubl Zaqafqaziya bonu, Harutyunyanın isə 296 min Zaqafqaziya bonu ələ keçirdilər. S.Harutyunyan həmin pulu öz partiyasının Yerevanda dərc edilən "Joğovurd" ("Xalq") qəzeti üçün apardı. Bu hadisə xeyli qalmaqla yaratdı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən İrəvana

şikayətlər göndərildi. Gürcülər azərbaycanlı dostlarının üstünə güldürdülər. Ermənistan hökuməti S.Harutyunyandan üzrxahlıq etdi. Ondən götürülən pul və qızıl saat özünə qaytarıldı” (2, s. 170).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri olmuş Behbud xan Cavanşiri 1921-ci ildə İstanbulda qətlə yetirən, “Nemezis” terror təşkilatının rəhbərlərindən olan “qisasçı” Misak Torlakyən isə Ə.Haqverdiyevin qəət edilməsini belə təsvir edir: “Daşnaksutyun Partiyasının Ermənistandakı bürosu Gürcüstan Mərkəzi komitəsinə tapşırıq verdi ki, neytral zonada Azərbaycanın səfiri Haqverdiyev qəət edilisən və lazım ola biləcək sənədlər götürülsün. Haqverdiyev Bakıya növbəti səfərindən qayıdarkən, gecə vaxtı gürcü paltarı geyinmiş bir dəstə silahlı gənc neytral zonada qatara hücum etdi... Bu hücumun sırf xuliqanlıq təəssüratı yaratması üçün silahlı dəstəyə ictimai xadim S.Harutyunyana qarşı da eyni hərəkətlərin edilməsi tapşırılmışdı. Götürülən sənədlər bir daha şübhə yeri qoymadı ki, Azərbaycan və Türkiyə Ermənistanı içəridən dağıtmaq niyyətindədirlər. Bu sənədlərin bir neçəsini Ruben öz kitabının 7-ci cildinə (*erməni dilində, 7 cildə çap edilən “Erməni inqilabçısının xatirələri” kitabları nəzərdə tutulur – N.M.*) daxil etmişdir”(2, s. 170).

Ermənistanın xüsusi xidmət orqanının həmin vaxt Gürcüstanda gizli fəaliyyət göstərən kəşfiyyatçısı Tigran Devoyans bu barədə Bostonda erməni dilində nəşr edilən “Hayrenik” (Vətən”) jurnalında yazırdı: “Əgər Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi neytral zonada “aclaflar ” tərəfindən talan edilməsəydi, Tiflis üzərindən Bakıdan göndərilən vəsaitlə təkə Şəhur-Naxçıvandakı tatar ordusunun sayı 10.000-ə çatardı. Eynilə, Böyük Vedidə və Zəngibasarda və s. yerlərdə ermənilərə qarşı döyüşən tatarların sayı qat-qat artardı və nəticədə Ermənistan erməniləri məhv edilməklə üzləşərdi” (5, s. 81).

Misak Torlakyanın 2001-ci ildə Beyrutda erməni dilində çap edilən xatirələrində Ə.Haqverdiyevin qəət edilməsindən sonra ələ keçirilən qənimətin aqibəti haqqında belə məlumat vermişdir: “Sonradan əməliyyatın iştirakçıları həmin məbləği Mərkəzi Komitəyə (*yəni “Daşnaksutyun” partiyasının mərkəzi komitəsinə – N.M.*) verməkdən imtina etdilər. Bu səbəbdən də Mərkəzi Komitə dəstənin rəhbərlərini öldürməyi qərar aldı. Bu işi görənlərin bir hissəsi neytral zonada qalsalar da, onların başçısı Qasım Ruben Harutyun Harutyunyanın əli ilə güllələndi. Bundan sonra dəstənin qalan üzvlər öz yoldaşlarının qisasını Mərkəzi Komitədən almaq üçün Tiflisə gəldilər. Gərgin vəziyyəti nəzərə alan Gürcüstan Mərkəzi Komitəsi məni və yoldaşlarımı Batumdan Tiflisə çağırdı... Bizim Batumdan Tiflisə gəlməyimiz bir həftə çəkdi və bu arada şəhərin Erivanski meydanında dəstənin ikinci lideri Ruben Safaryan Yervand Fundukyanın əli ilə qətlə yetirildi. Bu qətdən sonra digərləri də qaçdılar və bununla da məsələ qapandı”(2, s. 156).

Misak Torlakyanın yazdıqlarından belə nəticə çıxır ki, Ə.Haqverdiyevi qəət edən quldur dəstəsi “Daşnaksutyun”un Tiflis Komitəsinə deyil, İrəvan Komitəsinə bağlı olmuşdur və ona görə də qəət etdikləri vəsaiti Tiflisdəkilərə təslim etməmişdilər.

Sonralar Misak Torlakyən kimi, Harutyun Harutyunyan və Yervand Fundukyan da İstanbula gedərək “Nemezis” terrorçu təşkilata qoşulmuş və sifarişli terror aktlarını icra etmişdilər.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlərdən belə qənaət hasil olur ki, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinin tapşırığı əsasında qəət edilmişdir və adi quldurluq hadisəsi deyil. Digər tərəfdən o da məlum olur ki, Ermənistanın kəşfiyyat orqanı Ə.Haqverdiyevin İrəvandan Bakıya nə zaman gəlməsindən və nə vaxt geri qayıdacağından və özü ilə külli miqdarda vəsait aparacağından öncədən xəbər tutmuşdur. Görünür, Azərbaycan parlamentində təmsil olunan erməni deputatlar və Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası Azərbaycan hökumətinin Ermənistanda və Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin ehtiyacları üçün nə qədər vəsait ayrılması və nə zaman göndəriləcəyi haqqında əldə etdikləri məlumatı Ermənistanın rəhbər şəxslərinə ötürmüşlər. Üstəlik, Azərbaycan Mərkəzi bankında işləyən erməni kəşfiyyatının nümayəndəsinin də bu işdə iştiraklarının olması da şübhə doğurmur.

Erməni cinayətkarlarının törətdikləri bu cinayət adı quldurluq hadisəsi deyildi. Ə.Haqverdiyevin Bakıdan gətirdiyi pullar Diplomatik Nümayəndəliyin ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə yanaşı, həmin dövrdə indiki Ermənistan ərazisində və Naxçıvanda fəaliyyət göstərən milli şuraların vasitəsi ilə erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində yer-yurdlarından didərgin düşən qaçqınlara, yetimxanalarda, lazaretlərdə sığınacaq tapan kimsəsiz uşaq və qocaların achiqdan ölmələrinin qarşısının alınmasına sərf ediləməli idi. Lakin Ermənistan hökumətinin əli ilə ermənilər onları bu imkandan

məhrum etmiş, vəziyyətlərinin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşdular.

Ə.Haqverdiyev Ermənistanda daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verdikdən sonra 1920-ci il martın 16-da onun yerinə Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinski təyin edilmişdi. T.Makinskinin aqibəti də sələflərinin aqibəti kimi olmuşdu. Həmin ilin mayında Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Zəngibasarda azərbaycanlı əhalinin silahı üsyanına yardım göstərilməsi ittihamı ilə T.Makinski başda olmaqla, diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarına qarşı cinayət işi açılmışdı. T.Makinski təcili Tiflisə gələrək həbsdən canını qurtara bilsə də, digər əməkdaşlar həbs edilmişdilər (4).

Azərbaycan hökuməti bunun qarşılığında Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarını həbs etmiş, bundan sonra İrəvanda həbs edilən azərbaycanlı əməkdaşlar azad edilmişdilər. Bu isə ayrıca bir məqalənin mövzudur.

Bu qısa tarixçə 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlı diplomatların Ermənistanda necə təqib edildiklərini, hansı təhlükəli vəziyyətdə və ekstremal şəraitdə fədakarlıqla çalışdıqlarını göz önündə sərgiləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 897, siyahı1, iş 91.
2. Virabyan Vanik. Hayastani Hanrapetuyan Petakan Anvdankutyen Hamakarqi Stegcumı Yev Qorcuneutyuni. 1918-1920 tt. (Hetaxuzutyun, Banak, NQN) Yerevan, 2015. (1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyat. Ordu. DİN). Yerevan, 2015. (erməni dilində).
3. Ataxan PAŞAYEV. Məmməd xan Təkinski kimdir?, “Xalq qəzeti”, 18 iyul, 2010-cu il.
4. Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. Tanınmış İrəvanlı ziyalılar. Teymur xan Makinski. http://www.iravan.info/iravan_ziyalilari.html
5. “Hayrenik” (Vətən”) jurnalı, Boston, № 4, iyul-avqust 1945-ci il, (erməni dilində), s. 81.

DETAIL OF ROBBERY REALIZED BY THE ARMENIAN GOVERNMENT AGAINST DIPLOMATIC REPRESENTATIVE ABDURREHİM BEY HAQVERDIYEV Summary

Armenia's intelligence and counter-intelligence agencies' activities against Azerbaijan and its diplomatic representation in İrevan during the Azerbaijan Democratic Republic have not been involved in scientific research as an individual investigation. This article was written using the documents kept in the State Archive of Azerbaijan Republic, as well as the works by the Armenian researchers on the basis of archive documents. This article explains the purpose and clients of the crime committed against Azerbaijan's diplomatic representative in Armenia Abdurrehim bey Haqverdiyev about 100 years ago.

ПОДРОБНОСТИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ, СОВЕРШЕННОГО АРМЯНСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ ПРОТИВ ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ АБДУРРАГИМ БЕКА АХВЕРДИЕВА

Резюме

Деятельность органов разведки и контрразведки Армении против Азербайджана и ее дипломатического представительства в Иреване в период АДР до сих пор как отдельная тема не была исследована. При написании этой статьи были использованы документы, хранящиеся в Государственном архиве Азербайджана и работы армянских исследователей, написанные ими на основе архивных документов. В этой статье проливается свет на то, с какой целью и по чьему заказу примерно 100 лет тому назад было совершено преступление против дипломатического представителя Азербайджана в Армении Абдуррагим бека Ахвердиева.